

بررسی رابطه بین میزان دینداری با ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی شهروندان (مطالعه موردی: شهر اهواز)

عبدالرضا نواح^۱، شهروز فروتن‌کیا^۲، محمد پورترکارونی^۳

چکیده

عوامل متعددی در شکل‌گیری رفتارهای زیست‌محیطی تأثیرگذار هستند. هدف از نگارش این مقاله بررسی رابطه میزان دینداری با ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی در شهر اهواز است. بر اساس نظریات جامعه‌شناسان زیست‌محیطی، افراد با زمینه‌های دینی متفاوت دارای ارزش‌های زیست‌محیطی متفاوتی می‌شوند که منجر به شکل‌گیری رفتارهای گوناگون در برخورد با محیط زیست می‌شود. روش بررسی در این تحقیق، پیمایشی و ابزار

سنجش پرسشنامه است. نمونه تحقیق شامل ۴۰۰ نفر از ساکنان شهر اهواز است که از طریق نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده‌اند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که بین متغیرهای سن و جنس و تحصیلات با رفتار زیست‌محیطی رابطه معناداری وجود دارد. ضریب همبستگی به دست آمده برای رابطه متغیرهای میزان دینداری و رفتار زیست‌محیطی ۰/۰۸ و سطح معناداری ۰/۱۱۲ که نشان از این بود که بین دو متغیر رابطه معناداری وجود ندارد، اما ضریب همبستگی به دست آمده برای رابطه میزان دینداری و ارزش زیست‌محیطی ۰/۱۵۸ و ارزش زیست‌محیطی با رفتار زیست‌محیطی ۰/۱۶۸ به دست آمد که هر دو رابطه در سطح ۰/۰۱ معنادار بودند.

واژه‌های کلیدی: جامعه‌شناسی زیست‌محیطی، رفتار زیست‌محیطی، ارزش‌های زیست-محیطی، میزان دینداری

مقدمه

برای اولین بار، از شروع دوره کشاورزی و امکان اسکان ثابت جغرافیایی بشر در دوازده هزار سال قبل، فعالیت اقتصادی در مقیاس جمعی قادر به جایگزینی نظام‌ها و فرآیندهای بیوفیزیکی جهانی به گونه‌ای شده است که هم پایداری زیست‌محیطی جهان و هم امنیت جغرافیای سیاسی را به مخاطره انداخته است. اسناد تجربی نشان می‌دهند که اقتصاد انسانی در حال تسلط بر فضای محیط زیستی^۱ است (ریس^۲ و واکرمیگل^۳، ۱۹۹۴، ۲۲۳). موج فراینده رشد جمعیت به همراه مصرف رو به افزایش فردی موجب شده تا مطالبات انسان‌ها در عرصه سیاره‌خاکی بیش از مقتضیات طبیعی آن باشد (بروان و کین، ۱۳۷۵، ۱۵). صنعتی شدن جوامع و افزایش مهاجرت به شهرها نیز باعث افزایش روند تصرف در منابع طبیعی

۱- غوغا، کنگ غوغا - ۱

۲- غوغا - ۲

۳- غوغا، لاغوغا - ۳

زمین و استفاده روزافزون از آنها شده است. در چند دهه اخیر این رشد که با شیب صعودی نسبتاً ثابتی حرکت می‌کرد، به میزانی رسیده که حتی از ظرفیت زیست‌محیطی کره زمین نیز بیشتر شده است.

افزایش جمعیت آینده می‌تواند موجب تنزل و تهی ساختن آبی منابعی چون خاک سطحی، آب زیرسطحی و پوشش جنگل شود و منابع قابل دسترس هر نفر را نیز کاهش دهد. در حال حاضر، تعداد جمعیت و نیز سرانه مصرف انسان‌ها در حال افزایش است، در حالی که تمام حوزه‌های مربوط به زمین‌های تولیدی و موجودی سرمایه طبیعی ثابت و یا در حال کاهش است (ریس و واکرمیگل، ۱۹۹۴، ۲۲۶). اینگونه تأثیرات انسان بر محیط باعث شده که در سه دهه اخیر، محیط زیست جزو علائق جامعه‌شناسان شود و زمینه‌ساز شکل‌گیری حوزه‌ای جدید با نام جامعه‌شناسی محیط‌زیست شود که پیوند نزدیکی با جامعه‌شناسی شهری دارد.

جامعه‌شناسی زیست‌محیطی عمدتاً به بررسی علمی رابطه جامعه مدرن با بحران‌ها و مسائل محیط‌زیست می‌پردازد. به نظر گیدنز صنعت و فناوری مدرن در ارتباط با نهادهای اجتماعی به وجود آمده‌اند. ریشه‌ها و سرچشمه‌های اثرگذاری ما بر محیط‌زیست، جنبه اجتماعی دارند و بسیاری از پیامدهای آن‌ها نیز اجتماعی است (گیدنز، ۱۳۸۳: ۹۱۲). جامعه‌شناسی زیست‌محیطی به دلیل خصلت میان‌رشته‌ای بودنش و اهمیتی که در دهه‌های اخیر در دنیا پیدا کرده است، از نظر شمار پژوهش‌ها و همچنین گستره موضوعات مورد مطالعه بسیار متنوع است. مطالعه درباره رفتار زیست‌محیطی یکی از حوزه‌های جامعه‌شناسی زیست‌محیطی است که در سه دهه اخیر در بسیاری از کشورهای توسعه یافته غربی انجام شده است. اگرچه در کشورهای توسعه‌نیافته و کمتر توسعه یافته چنین مطالعاتی صورت نگرفته یا کمتر به آن پرداخته شده است، اما مسائل زیست‌محیطی در این کشورها بیشتر شده و مورد توجه اذهان عمومی قرار گرفته است (تونا، ۲، ۱۹۹۶).

بیان مساله

نتایج پژوهش‌های دانشگاهی دربارهٔ بحران‌های زیست‌محیطی نشان داده که هرچه با نام پایداری محیط‌زیست انجام گرفته با مد نظر قرار دادن عمل‌گرایی که صرفاً بر حفظ منابع از طریق برگزاری نشست‌ها، صدور اعلامیه‌ها، انجام فعالیت‌ها، تدوین قوانین، اعمال سیاست‌ها و توصیه‌های فنی تاکید دارد، تا به حال نتوانسته است تضمینی بر حفظ منابع طبیعی ارائه دهد (شاه ولی، ۱۳۷۸). رویکرد پژوهشی بکار رفته برای رفع بحران‌های زیست‌محیطی عمدتاً مبتنی بر پارادایم‌های علمی نظیر اثبات‌گرا هستند که با ضرورت در نظر گرفتن دین، فرهنگ و باورها برای حفاظت محیط‌زیست هم راستا نیستند. این در حالی است که تلاش‌های زیست‌محیطی می‌باید زیست‌بوم‌گرا باشند و بر دین، باورها، ارزش‌ها و اعتقادات منطقه استوار باشد (عابدی سروستانی، ۱۳۸۷). واقعیت این است که ریشه اصلی بحران‌های زیست‌محیطی در زمان معاصر را باید در نگاه و تفسیر بشر از محیط‌زیست طبیعی جستجو کرد. به بیان دیگر مشکل اصلی در معرفت‌شناسی و جهان‌بینی آدمی است. (محقق داماد، ۱۳۸۰). از این رو، دیدگاه جدید در پایداری باید علاوه بر عوامل فنی، متوجه انسان باشد که خواه ناخواه، وجهی فلسفی و دینی را نیز در بر می‌گیرد (شاه ولی، ۱۳۷۸).

اگرچه اخلاق به طور سنتی به تعریف روابط بین افراد و روابط بین افراد و جامعه می‌پردازد. اما بنا بر نظر برخی از صاحب‌نظران، اخلاقی که رابطه دوجانبه بین انسان و زمین، حیوانات و گیاهان را تنظیم می‌کند، وجود نداشته است. امروزه در تبیین مفاهیم اخلاقی، بویژه آنهایی که دامنه‌شان به حوزه اجتماع کشیده می‌شود، کمبود وجود دارد و نیاز به تشریح، بازشناسی و بازسازی مفاهیم اخلاقی متناسب با تحولات اجتماعی، بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود (سروش، ۱۳۸۱) لذا از نظر چنین صاحب‌نظرانی، گسترش اخلاق به این جز سوم؛ یعنی محیط زیست و انسان، یک فرصت انقلابی و ضرورتی زیست‌محیطی است. دلیل دیگر ضرورت اخلاق زیست‌محیطی، پویا بودن اخلاق است که سعی در سازوگار کردن خویش با شرایط زمان و مکان دارد. زیرا نیازها و

اولویت‌هایی که از ارزش‌های جامعه سرچشمه می‌گیرند، در طی زمان تغییر می‌کنند و این‌ها خود باعث ایجاد احساس جدیدی در انسان نسبت به طبیعت می‌شوند. از این رو، اخلاق دین می‌باید نوع رفتار انسان با طبیعت را در هر زمان مشخص نماید (دی پائولا، ۲۰۰۰). بر این اساس در این مقاله سعی بر آن شده تا ارتباط میزان دینداری شهروندان با ارزش‌های و رفتارهای زیست‌محیطی آنان بررسی شود.

ارزش‌های زیست‌محیطی

گی روشه^۱ در تعریف ارزش می‌گوید: شیوه‌ای از بودن یا عمل، که یک شخص یا یک جمع به عنوان آرمان می‌شناسد و رفتار با رفتارهایی را بدان نسبت داده می‌شوند مطلوب و مشخص می‌سازد (گی روشه ۱۳۷۹: ۷۶). از نظر ویلیامز^۲ ارزش به عنوان ملاک و معیار قضاوت درباره موضوعات یا شناخت محسوب می‌شود (توکلی، ۱۱، ۷۸). آلپورت^۳ در بحث از تعریف مفهومی ارزش‌ها آن را با علاقه مسلط یکی دانسته و شخصیت را به مثابه آنچه علایق و گرایش‌ها آن را مشخص می‌کنند در نظر می‌گیرد. «شوارتز» و «بیلسکی» (۱۹۸۷) نیز پنج وجه اصلی ارزش‌ها را چنین بیان نموده‌اند: الف) مفاهیم یا باورهای هستند که مرتبط با رفتار یا حالت غایی مطلوب بوده (ب) فراتر از موقعیت‌های خاص قرار می‌گیرند و (ج) راهنمای انتخاب و ارزیابی رفتار و حوادث به شمار می‌روند (د) بر اساس اهمیت نسبی شان دسته‌بندی می‌شوند. در نهایت شوارتز ارزش‌ها را همچون اهداف فراموقعیتی با درجات متفاوتی از اهمیت تعریف می‌کند که چون اصولی راهنما، در خدمت زندگی فرد یا دیگر واقعیت‌های اجتماعی قرار می‌گیرند (فرامرزی، ۱۳۷۸: ۱۱۵).

در کل می‌توان گفت ارزش‌ها هدف‌هایی گسترده و انتزاعی‌اند و غالباً فاقد شیء یا موضوع مشخص یا نقطه ارجاعند. آنها به عنوان معیاری برای قضاوت یا استانداردهای

انتزاعی عمل می‌کنند که شخص از آنها برای تصمیم‌گیری بهره می‌برد (کریمی، ۱۳۷۵: ۲۶۵) ارزش‌های زیست محیطی معیارهایی هستند که به کمک آنها فرد، گروه یا جامعه امکان می‌یابد تا اهمیت محیط زیست را ارزیابی کند.

این سوال که چه چیزی ارزش‌های زیست محیطی ما را شکل می‌دهد پیچیده است. فیورر^۱ و دیگران (۱۹۹۵) این فرضیه را پیشنهاد کرده‌اند: ارزش‌های یک فرد بیشتر تحت تأثیر خرده سیستم‌ها که شامل شبکه اجتماعی بی‌واسطه - خانواده، همسایه، گروه‌های نخستین و غیره - هستند، قرار دارند. ارزش‌ها کمتر از نهادهای رسانه‌ای و سیاسی متاثرند. کمترین اثر، با این وجود اهمیت، تأثیر سیستم‌های کلان است (زمینه فرهنگی که افراد در آن زندگی می‌کنند). (فیورر و دیگران، ۱۹۹۵؛ به نقل از لمن، ۱۹۹۹). یک روش برای تعیین عواملی که ارزش‌های زیست محیطی را شکل می‌دهند این است که تجربیات زندگی، عقاید و ارزش‌های محیط‌گرایان را مطالعه کنیم. محققان اندکی به این موضوع از این بعد نگاه کرده‌اند و تاریخ زندگی محیط‌گرایان را مطالعه کرده‌اند. به نظر آنان در دوران بچگی تجربیات محیط طبیعی و خانواده بیشترین تأثیر را دارد. در دوران جوانی و اوایل بزرگسالی، آموزش و دوستان بیشتر ذکر شده‌اند و در طول بزرگسالی سازمانهای حامی محیط‌زیست موثراند (چاله، ۱۹۹۹)

رفتار زیست محیطی

رفتار زیست محیطی، رفتاری است که فرد در برخورد با محیط‌زیست از خود بروز می‌دهد. افراد هر اجتماعی بر حسب شرایط و مقتضیات خاص اجتماعی، فرهنگی و شخصیتی خود برخورد متفاوتی نسبت به محیط زیست دارند. این رفتارها ممکن است کاملاً مثبت، محیط‌گرایانه^۲ و مسئولانه باشد؛ یا برعکس، کاملاً منفی و مخالف محیط زیست. منظور از رفتار محیط‌گرایانه، رفتاری است که آگاهانه به دنبال کاهش اثر منفی

کنش فرد بر روی جهان طبیعی و ساخته شده به دست انسان (از جمله کاهش مصرف انرژی و منابع، استفاده از مواد غیر سمی، کاهش تولید مواد زائد) باشد. رفتارهای زیست-محیطی مسئولانه^۱ مجموعه‌ای از کنش‌های افراد جامعه نسبت به محیط زیست است که در طیف وسیعی از احساسات، تمایلات و آمادگی‌های خاص برای رفتار نسبت به محیط-زیست را شامل می‌شود (کولموس و اجی من، ۲۰۰۲: ۳).

مبانی نظری

با اهمیت یافتن نقش دین در حفاظت از محیط زیست، امیدی تازه برای حفاظت مؤثرتر از محیط زیست بوجود آمده است که موجب تعریف مبتنی بر دین از اخلاقیات زیست محیطی شده است. بر این اساس دو دسته نظر در این رابطه وجود دارد: دسته اول نظریه پردازانی همچون بنسون، سیمونز، باهرو، مادر هستند که بر رابطه دین، اخلاق و حفظ محیط زیست تاکید می‌کنند. و دسته دوم اندیشمندانی همچون وایت و توین بی که استدلال می‌کنند آموزه‌های دینی در حفظ محیط‌زیست تاثیری نداشته‌اند.

از نظر بنسون برای رفع بحران‌های محیط‌زیست از دیدگاه‌های فلسفی، دینی و بویژه اخلاقی کمتر سخنی به میان می‌آید. در حالی که بدون آموزش صحیح مباحث معنوی و اعتقادی، در فراگیرترین شکل فلسفی و اخلاقی آنها، هرچه از تباه شدن محیط‌زیست و ضرورت حفظ آن گفته شود، راه به جایی نخواهیم برد (بنسون، ۱۳۸۲). مفاهیم اخلاق زیست‌محیطی بر مبانی ارزشی استوارند. در اخلاق زیست‌محیطی، نوع ارزش‌گذاری انسان به طبیعت و اجزای آن و همچنین معیارهای ارزشی در تعیین نوع تعامل انسان با طبیعت، مهم هستند و این موضوعات به روشنی به مباحث نگرشی و هنجاری مرتبط می‌شوند. اگر نگرش، نوعی سوگیری مثبت یا منفی در برابر یک شی، یک شخص و یا رفتاری خاص تلقی گردد، آنگاه اهمیت تأثیر ارزش‌های فرد؛ ارزش‌های اخلاقی در این سوگیری بیشتر

روشن می‌شود. به این ترتیب، ارزش‌های اخلاقی می‌توانند با شکل‌دهی نگرش، تأثیر خود را بر رفتارهای حفاظتی و زیست‌محیطی فرد بر جای بگذارند (عابدی سروستانی، ۱۳۸۷).

سیمنز جنبه‌های مختلف مربوط به اصول اخلاقی را در بحث از محیط‌زیست مورد توجه قرار داده است. وی با اشاره به آثار مؤلفانی چون بلک، بولدینگ، توین‌بی، و برون به این نتیجه می‌رسد که آرمان توسعه مستمر که نسل‌هاست بدون شک و سؤال، راهنمای سرمایه‌داری پروتستان بوده است. باید از نو، مورد ارزیابی قرار گیرد. به نظر او، زمان آن فرارسیده است که اخلاق و علم، درهم ادغام گردند تا رهنمودی برای عملکرد فردی و جمعی فراهم آورند؛ رهنمودی که صرفاً نظر بر تولید هر چه بیشتر کالا، در کشورهای توسعه یافته نداشته باشد.

رودلف باهرو^۱ نظریه‌پرداز با نفوذ نهضت سبز همه موجودات را بارقه‌ای از رحمت خدا می‌داند. وی رستگاری بومی را مسأله‌ای مذهبی تلقی نموده، از رحمت خدا می‌داند و معتقد است که بشر نیازمند معنویت و روحانیت و تولد عصر طلایی جدیدی است که اصالت را در انسان پرورش دهد.

ضرورت گرایش دینی با پایداری و حفاظت منابع طبیعی را مادر^۲ نیز یادآور شده است. وی به این مسأله استدلال می‌کند که حفاظت از منابع در فلسفه و مذهب ریشه دارد (شاه ولی، ۱۹۹۴: ۳۵).

در اسلام نیز به ارتباط انسان با محیط‌زیست اشاراتی شده است. زمین میراث صالحان و انسان مامور عمران اوست (هو انشاکم من الارض و استعمرکم فیها، هود ۶۱) در اخلاق اسلامی نیز دستورها و توصیه‌های در حفاظت از محیط‌زیست و بهسازی آن آمده است. منع از اسراف و بهره‌برداری درست از منابع طبیعی، اجازه استفاده از زمین به شرط احیا، منع قطع درختان میوه‌دار و منع از استفاده مواد سمی و آلوده‌کننده محیط‌زیست حتی در جنگ با کفار، نمونه‌هایی از آن است. (اصغری اصفهانی، ۱۳۷۸). در حدیثی از پیامبر نقل

شده هر کس شاخه درختی را بشکند مثل این است که بال فرشته ای را شکسته است. این دسته احادیث، آیات و روایات می‌تواند نشان دهنده توجه دین اسلام به حفظ محیط‌زیست باشد و برای یک فرد دین‌دار انگیزه بیشتری در برخورد بهتر با طبیعت و محیط‌زیست ایجاد کند. البته عده‌ای هم معتقدند با توجه به اینکه انسان در ادیان مختلف اشرف مخلوقات در نظر گرفته شده، بنابراین این برداشت نادرست صورت می‌گیرد که به انسان اجازه دست کاری طبیعت داده شده و تمامی جانوران و درختان و طبیعت برای او آفریده شده‌اند و حق سروری بر آنان را دارد بنابراین دیندار بودن شخص، تضمینی در برخورد بهتر او با محیط زیست نمی‌شود.

وایت استدلال می‌کند که علم و تکنولوژی معاصر، هر دو آنچنان با اعتقادات و تعالیم فعلی در جهان مسیحی، دایر بر سلطه بر طبیعت، پیوند دارند که هیچ راه حل و گشایشی در این زمینه از آن طریق میسر نیست، مگر آنکه در پی دین دیگری باشیم یا آنکه مسیحیت را از نو باز شناسیم. وایت، این حکم را که ادعا می‌شود از مسیحیت گرفته شده است و پیروان آن معتقدند طبیعت جز اینکه در خدمت آدمی باشد، منوط دیگری ندارد به شدت رد می‌کند.

آرنولد توین‌بی نیز به همین صورت، از بهره‌وری بی‌اندازه آدمی از محیط‌زیست، سخت ابراز آزرده‌گی می‌کند. حتی، گام را فراتر نهاده، برای دفع این شر، به عوض ادیان توحیدی، به نوعی فلسفه همه‌خدایی یا وحدت وجودی طبیعی روی می‌آورد. از نظر وی: دین حق، دینی است که احترام به منزلت و قداست کل طبیعت را تعلیم می‌دهد. دین باطل، دینی است که ارضای حرص و آز بشر را به قیمت هزینه کردن از طبیعت غیر بشری روا می‌داند. نتیجه آن که دینی که ما باید اکنون بپذیریم، همه‌خداگرایی است - بدان گونه که در آیین شینتو نشان داده شده است - و دینی که باید اکنون از آن دست برداریم، یکتاپرستی یهودی و ایمان غیر خداپاورانه پسا مسیحیتی به پیشرفت علمی است، که این اعتقاد را که بشر اخلاقاً مجاز است برای ارضای حرص و آز خود از بقیه جهان بهره‌برداری کند، از مسیحیت به ارث برده است. هم وایت و هم توین‌بی، ظاهراً نظریات خود را بر این پایه

نهاده اند که چنانچه این معنا از سوی مسیحیت و یهودیت تبلیغ نشده بود که زمین صرفاً برای استفاده بشر به وجود آمده است در نتیجه آدمی عملکردی شایسته‌تر از خود نشان می‌داد و با طبیعت در صلح و صفا بود و این چنین بی‌رحمانه، منابع زمین را مورد هجوم قرار نمی‌داد. این طرز تفکر، مبتنی بر آن است که انسان دارای فطرتی است که به خطا نمی‌رود و از امیال خودپسندانه‌ای (همچون آزمندی و تجمل‌خواهی) در جهت سلطه‌جویی اقتصادی و سیاسی فارغ است. اما به نظر می‌رسد هر دو مؤلف، این حقیقت تاریخی را نادیده انگاشته باشند که آدمی در پیشرفت مادی، شالوده اخلاقی فلسفه زندگی را از دست داده است و این امر، حتی در جوامعی که طبیعت را مقدس می‌دانسته‌اند، به وقوع پیوسته است. جالب توجه است که وایت، خود، نظریه‌های بر مبنای سنت فرانسیس دربارهٔ مناسبات انسان با طبیعت، مطابق تعالیم مسیحیت ارائه می‌دهد. این امر، نشان می‌دهد که شاید حکم نا درستی در متون یهودی و مسیحی در خصوص زمین وجود ندارد؛ خطا در تعبیر و تفسیر است. با این همه، نظریه‌ای که وایت عرضه می‌کند، از جهتی افراطی است. به این معنی که او خواهان مصون ماندن تمامی بخشهای طبیعت است. چنین عشقی به طبیعت، ناشی از شور و هیجانی رمانتیک نسبت به طبیعت اصیل است. (محقق داماد، ۱۳۸۱)

پیشینه تحقیق

برخلاف محققین خارجی، در ایران تحقیقات تجربی کمی در رابطه با موضوعات جامعه‌شناسی زیست‌محیطی صورت گرفته است. اکثر تحقیقات صورت گرفته توسط محققان جامعه‌شناس نبوده‌اند و این محققان به ندرت از متغیرهای جامعه‌شناختی استفاده کرده‌اند. برخی از پژوهش‌های صورت گرفته در اینجا آورده شده است:

جوادی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان "انسان‌محوری در اخلاق زیست‌محیطی با تأکید بر نگرش اسلامی" پس از بررسی زمینه‌های پیدایش اخلاق زیست‌محیطی و با اشاره به مسایل آن، مساله انسان‌محوری را که از مهم‌ترین مباحث فلسفی در قلمرو اخلاق زیست‌محیطی است، مورد بررسی قرار می‌دهد. بر اساس یافته‌های وی انسان‌محوری دینی که در

آموزه‌های مسیحیت وجود دارد، منشا اصلی بحران زیست‌محیطی است و هر گونه راه‌حلی برای مشکلات زیست‌محیطی باید بر اساس کنار گذاشتن اندیشه انسان‌محوری سامان گیرد. تاکید این پژوهش ارایه تصویری اسلامی از انسان محوری دینی است که در آن هر چند انسان اشرف موجودات و در واقع محور کائنات است، این مرتبه و شان والا نه فقط از مسوولیت اخلاقی او در مورد موجودات دیگر و به ویژه حیوانات نمی‌کاهد، بلکه وی را بیش از موجودات دیگر مسوول نظم و انتظام طبیعی خلقت و در نتیجه جلوگیری از بحران زیست محیطی می‌داند. (جوادی، ۱۳۸۷: ۴۷-۶۶)

یوسویو^۱ و دیگران (۲۰۰۳) در تحقیقی با عنوان "نگرش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی: مقایسه‌ای بین المللی" به بررسی و مقایسه ارزش‌های زیست‌محیطی در بین کشورهای آسیایی و غربی پرداخته‌اند. آنها دریافته‌اند که ساختار ارزش‌های زیست‌محیطی در کشورهای آسیایی متفاوت با کشورهای غربی است. به طوری که در کشورهای آسیایی شیوه زیست-محیطی با ارزش‌های سنتی آسیایی سازگار است؛ اما مردم غربی معتقدند که جنین تفکری در تضاد با ارزش‌های سنتی آنان است. این تفاوت ساختاری مورد تأیید تحقیقات وایت (۱۹۶۷) و چندین محقق ژاپنی نیز بوده است. بر اساس یافته‌های یوسویو و دیگران در هلند و ایالات متحده ارزش‌های زیست‌محیطی با ارزش‌های نوع دوستی که مغایر با ارزش‌های سنتی هستند، پیوند دارند. در بانکوک، ژاپن و مانیل ارزش‌های زیست‌محیطی با ارزش‌های نوع دوستی و سنتی پیوند دارند. همچنین در همه کشورها ارزش‌های زیست‌محیطی با ارزش‌های خودخواهانه و ترقی‌جویانه در تضاد هستند. بنابراین عوامل تأثیر گذار برای انجام کنش زیست‌محیطی در بین کشورهای مختلف متفاوت است (یوسویو و دیگران، ۲۰۰۳).

بلیکی^۲ (۱۹۹۲) پژوهشی با عنوان "جهان‌بینی زیست‌محیطی و رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی" انجام داده است. این مطالعه به تغییر نگرش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی

در استرالیا در بین سال‌های ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۴ پرداخته است. نمونه‌های آنها از ساکنان نواحی شهری ملبورن و دانشجویان دانشگاه انتخاب شد. در این مطالعه معلوم شد که قویترین تعهد به جهان‌بینی زیست‌محیطی در بین نسل میانسال یافت می‌شود، نسل جوان‌تر موضعی میانه و نسل سالخورده‌تر پایین‌ترین سطح تعهد را داشتند. دانشجویان در مقایسه با عموم مردم، از نظر جهان‌بینی زیست‌محیطی امتیاز بالاتری نمی‌گیرند. این یافته‌ها پرسش‌هایی درباره نقش تحصیلات دانشگاهی در ایجاد سطوح بالاتری از تعهد و رفتار زیست‌محیطی پیش می‌کشد. زنان در همه سنین فقط به میزان بسیار اندکی بیش از مردان به ارزش‌های زیست‌محیطی پایبند هستند (بلیکی، ۱۹۹۲).

کایزر^۱ و دیگران (۱۹۹۹) در پژوهشی با عنوان "نگرش‌های زیست‌محیطی و رفتار بوم‌شناختی"^۲ به بررسی رفتارهای زیست‌محیطی پرداخته‌اند. نمونه تحقیق آنان اعضای دو سازمان حمل و نقل مجزا در کشور سوئیس بود. در این مطالعه دانش زیست‌محیطی، ارزش‌های زیست‌محیطی و قصد رفتار بوم‌شناختی به عنوان متغیرهای تأثیرگذار بر رفتار زیست‌محیطی در نظر گرفته شده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان داد که دانش زیست‌محیطی و ارزش‌های زیست‌محیطی ۴۰ درصد از واریانس قصد رفتار زیست‌محیطی را تبیین می‌کنند؛ که ۷۵ درصد از واریانس کل رفتار زیست‌محیطی را پیش‌بینی می‌کند (کایزر و دیگران، ۱۹۹۹).

فرضیات تحقیق

- ۱- بنظر می‌رسد بین میزان دینداری با ارزش‌های زیست‌محیطی شهروندان رابطه وجود دارد.
- ۲- بنظر می‌رسد بین میزان دینداری با رفتارهای زیست‌محیطی شهروندان رابطه وجود دارد.

۳- بنظر می‌رسد بین ارزش‌های زیست‌محیطی با رفتار زیست‌محیطی شهروندان رابطه وجود دارد.

روش تحقیق

این تحقیق در سال ۱۳۸۹ به روش پیمایشی و با استفاده از پرسشنامه در سطح شهر اهواز اجرا گردید. جامعه آماری این پژوهش را کلیه افراد بین ۱۸ تا ۷۰ سال منطقه شهری اهواز تشکیل می‌دهند. مطابق داده‌های مرکز آمار ایران جمعیت شهر اهواز در سال ۱۳۸۹ تعداد ۱۰۵۹۶۶۱ نفر است که از این تعداد ۶۶۲۰۹۵ نفر آنان بین ۱۸ تا ۷۰ سال سن قرار دارند. حجم نمونه انتخاب شده ۴۰۰ نفر است که با استفاده از فرمول کوکران محاسبه شد. این تعداد از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای از میان مناطق مختلف شهر اهواز انتخاب گردیده و بصورت تصادفی پرسشنامه در اختیار آنان قرار گرفت. برای سنجش هر کدام از متغیرها در این تحقیق، گویه‌های مناسب انتخاب شد. برای سنجش ارزش زیست‌محیطی از مقیاس بکار گرفته شده در تحقیقات کایزر و فیوور (۱۹۹۲) استفاده شده است. برای سنجش رفتار زیست‌محیطی از مقیاس‌های سنجش رفتار زیست‌محیطی و بکار گرفته شده در تحقیقات کایزر (۱۹۸۲) و بلیکی (۱۹۹۸) استفاده شده. در سنجش میزان دینداری با الهام از سنجه به کار رفته توسط پژوهشگران قبلی (سراج زاده، ۱۳۷۷؛ طالبان، ۱۳۷۸) از مدل گلاک و استارک (۱۹۷۱: ۱۹-۲۰) استفاده شده است. داده‌ها با استفاده از نرم افزار **ذذخذ** در دو سطح آمار توصیفی و آمار استنباطی مورد پردازش قرار گرفت. به منظور اندازه‌گیری روایی سوالات پرسشنامه ابتدا تعداد ۴۰ پرسشنامه توسط نمونه مورد نظر تکمیل و از طریق آلفای کرونباخ، ضریب روایی سوالات محاسبه شد تا قابلیت همخوانی گویه‌ها مشخص شود. آلفای به‌دست آمده برای متغیر رفتار زیست‌محیطی ۰/۸۶، میزان دینداری ۰/۸۶ و ارزش زیست‌محیطی ۰/۷۹ به‌دست آمد.

تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرهای تحقیق

جدول ۱: تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرهای تحقیق

ابعاد	تعریف مفهومی	نمونه گویه عملیاتی
رفتار زیست محیطی	رفتاری است که فرد در برخورد با محیط زیست از خود نشان می‌دهد	- من بطری‌های خالی را در یک سطل اشغال جدا می‌گذارم. - من عضو یک انجمن یا سازمان محیط زیست هستم.
ارزش زیست-محیطی	معیارهایی که به کمک آنها فرد، گروه یا جامعه امکان می‌یابد تا اهمیت محیط زیست را ارزیابی کند.	- همه موجودات زنده سزاوار محافظت هستند و با ارزش هستند. - از طبیعت باید محافظت کرد زیرا از شانه‌های وجود خداوند است.
میزان دینداری	کلی دینداری یعنی داشتن اهتمام دینی به نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متاثر سازد	اگر ما امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنیم، فساد و فحشاء همه جا را پر می‌کند بعضی وقت‌ها احساس ترس از خداوند به من دست می‌دهد

یافته‌های تحقیق

همانطور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود از نمونه تحقیق، ۲۰۸ نفر را مردان و ۱۹۲ نفر را زنان تشکیل می‌دهند که این امر تصادفی بودن نمونه را بیشتر نمایان می‌کند. دسته‌بندی نمونه بر حسب سن و تحصیلات هم در این جدول قابل مشاهده است.

جدول ۲: مشخصات جمعیت شناختی پاسخ‌دهندگان

متغیر جمعیت شناختی	جنس	سن						تحصیلات	
		۱۵ تا ۳۰	۳۱ تا ۴۵	۴۶ تا ۶۰	بالتر از ۶۰	بی سواد	دیپلم و کاردانی		
مرد	۲۰۸	۸۹	۵۸	۵۰	۱۱	۸	۱۳۲	۳۵	۳۳
زن	۱۹۲	۸۲	۶۷	۳۸	۵	۴	۱۰۹	۵۳	۲۶

توصیف ویژگی‌های افراد بر اساس رفتار زیست محیطی

جدول ۴ وضعیت پاسخ‌گویان را از نظر رفتار زیست محیطی نشان می‌دهد. براین اساس میانگین رفتار زیست‌محیطی از حداکثر نمره (۸۰) $46/84$ است که سهم زنان $48/50$ و برای مردان $45/07$ است. انحراف استاندارد در سطح $11/18$ مقدار واریانس $125/21$ ، حداقل نمره 30 و حداکثر 78 است.

جدول ۳: توزیع فراوانی افراد بر اساس رفتار زیست محیطی

حداکثر	حداقل	واریانس	انحراف استاندارد	میانگین			رفتار زیست محیطی
				کل	مرد	زن	
۷۸	۳۰	$125/21$	$11/18$	$46/84$	$45/07$	$48/50$	رفتار زیست محیطی

یافته‌های استنباطی

رابطه متغیرهای جمعیتی با رفتار زیست محیطی و ابعاد آن:

بر اساس جدول ۵ متغیر جنس با رفتار زیست‌محیطی رابطه معناداری دارد؛ از آنجایی که سطح معنی داری $0/013 < F = 3/01$ از سطح معناداری مورد نظر، $(\alpha = 0/01)$ کوچک‌تر است، بنابراین دلیل کافی برای رد فرضیه صفر وجود دارد و نتیجه گرفته می‌شود که در این مطالعه میانگین رفتار زیست‌محیطی در بین مردان و زنان متفاوت است و زنان از نمره رفتار زیست‌محیطی بهتری، نسبت به مردان برخوردار هستند. همچنین متغیر سن با رفتار زیست‌محیطی رابطه معنادار دارد؛ نتایج به دست آمده از انجام این آزمون نشان می‌دهد که بین دو متغیر سن و رفتار زیست‌محیطی رابطه معنی‌داری وجود دارد. ضریب همبستگی به دست آمده $r = -0/125$ و سطح معنی‌داری آن $0/013 < F = 3/01$ است که نشان دهنده وجود رابطه منفی و ضعیفی بین این دو متغیر است. یعنی افراد جوان‌تر رفتار زیست‌محیطی بهتری از خود نشان داده‌اند. بنابراین وجود رابطه بین متغیر سن و رفتار زیست‌محیطی در این پژوهش پذیرفته می‌شود. برای آزمون رابطه بین میزان تحصیلات و رفتار زیست محیطی از

آزمون آنالیز واریانس (آزمون ت) استفاده کرده ایم. با توجه بهت به دست آمده با سطح معنی داری $\alpha T 0/00$ برابر با $4/081$ آت محاسبه گردیده است. از آن جایی که سطح معنی داری ت از $(\alpha T 0/01)$ کوچکتر است. بنابراین، می توان گفت با توجه به اطلاعات به دست آمده از این پژوهش، بین میزان تحصیلات و رفتار زیست محیطی رابطه معنی داری وجود دارد. یعنی افراد با تحصیلات متفاوت از نمره رفتار زیست محیطی متفاوتی برخوردارند.

جدول ۴: نتایج آزمون رابطه متغیرهای «جنس و سن و سن و تحصیلات» با «رفتار زیست محیطی»

متغیر	نوع آزمون	مقدار آزمون	سطح معناداری
جنس	آزمون م	۳/۰۸۱	۰/۰۰۲
سن	پیرسون	-۰/۱۲۵	۰/۰۱۳
تحصیلات	آزمون ت	۴/۰۸۱	۰/۰۰۰

*** χ^2 ۰/۰۱

رابطه متغیرهای تحقیق با رفتارهای زیست محیطی

جدول ۵ نشان دهنده همبستگی بین میزان دینداری با رفتار زیست محیطی است. ضریب همبستگی به دست آمده $0/080$ و سطح معناداری $0/112$ است. نتایج به دست آمده بیانگر آن است که بین دو متغیر میزان دینداری با رفتار زیست محیطی رابطه معنادار وجود ندارد. این نشان می دهد که میزان دینداری شهروندان ارتباطی با رفتار زیست محیطی آنان ندارد. همچنین ضریب همبستگی به دست آمده برای متغیرهای ارزش های زیست محیطی با رفتار زیست محیطی $0/168$ است که در سطح معناداری $0/000$ معنادار است. در این جدول رابطه بین میزان دینداری و ارزش های زیست محیطی نیز معنادار شد. که ضریب همبستگی به دست آمده برای آن $0/158$ و سطح معناداری آن $0/002$ است.

جدول ۵: ضرایب همبستگی متغیرهای مستقل و وابسته

متغیرها	میزان دینداری	ارزش زیست محیطی	رفتار زیست محیطی
میزان دینداری	ضریب پیرسن	۱	
	سطح معناداری	۰/۰۰۰	
ارزش زیست محیطی	ضریب پیرسن	۰/۱۵۸	۱
	سطح معناداری	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰
رفتارهای زیست محیطی	ضریب پیرسن	۰/۰۸۰	۰/۱۶۸
	سطح معناداری	۰/۱۱۲	۰/۰۰۱

نتیجه گیری

نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که میزان دینداری با ارزش‌های زیست محیطی رابطه دارد. این نتیجه از نظرات بنسون، باهرو و مادر حمایت می‌کند. رودلف باهرو همه موجودات را بارقه‌ای از رحمت خدا می‌داند. وی رستگاری بومی را مسأله‌ای مذهبی تلقی نموده، از رحمت خدا می‌داند و معتقد است که بشر نیازمند معنویت و روحانیت و تولد عصر طلایی جدیدی است که اصالت را در انسان پرورش دهد. ضرورت گرایش دینی با پایداری و حفاظت منابع طبیعی را مادر نیز یادآور شده است. وی به این مسأله استدلال می‌کند که حفاظت از منابع در فلسفه و مذهب ریشه دارد.

اگرچه نتایج رابطه بین میزان دینداری و رفتار زیست‌محیطی معنادار نبود با این حال بهتر است تا آموزه‌های دینی که حاوی اهمیت مسایل زیست‌محیطی هستند شناسایی و از طریق نهادهای متولی جامعه‌پذیری به شهروندان ارائه شوند. از آنجا که مردم ایران به نظر تاریخی همواره برای آموزه‌های دینی ارزش بسیاری قائل بوده اند و قشر سنتی بیشتر از این آموزه‌ها متأثرند، می‌توان کمبود تحصیلات و دانش زیست محیطی آنان را با آموزش مسائل

زیست‌محیطی در مساجد به آنها، جبران کرد. این عمل می‌تواند با ابتدایی‌ترین روش‌ها صورت پذیرد؛ مثلاً بحث مربوط به نظافت محله، و تفکیک زباله، می‌تواند به راحتی توسط افراد مسن در مساجد به بحث گذاشته شود.

اگر اسلام را پیش و بیش از هر آنچه در قرآن و حدیث گنجانده شده تعریف کنیم، می‌توان اصولی را از این منابع استخراج و معرفی کرد که بتوانند آموزنده مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی باشد. قرآن تأکید می‌کند که خلقت متعلق به خالق است، نه به ما، و اینکه منافع خلقت متوجه همه مخلوقات است و نه تنها نوع انسان. بسیاری از احادیث به منابع زیست‌محیطی پراکنده‌ای اشاره دارند که در دسترس اعراب زمان پیامبر بودند و تصریح می‌کنند که این منابع باید به طور عادلانه توزیع شوند و در مالکیت خصوصی هیچ‌کسی قرار نداشته باشند. متأسفانه در جهان امروز نمی‌توان جامعه‌ای این‌چنین را یافت که در حال گسترش شیوه‌ی برخورد پایداری نسبت به طبیعت یا کاربست چیزی شبیه یک اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در سیاست‌اش باشد. به علاوه اغلب مسلمانان عمدتاً درگیر موضوعات سیاسی و اجتماعی هستند و به نادرستی محیط زیست را چیزی حاشیه‌ای می‌دانند، در حالی که محیط زیست در واقع همان بستری است که موضوعات دیگر در پهنه آن رخ می‌دهند.

در پایان باید پرسید که آیا با پذیرش چشم انداز ادیان الهی خواهیم توانست انتظار وقوع یک توسعه گسترده را توسط انسان داشته باشیم؟ دلایل متعددی وجود دارند که این مسأله را پیچیده می‌کنند. یکی این که ادیان موجود، همگی در شرایط متفاوت از شرایط امروز به وجود آمده‌اند: پیش از این هرگز ممکن نبود که نوع بشر بتواند به اندازه‌ی انسان معاصر چنین آسیب گسترده‌ای به اکوسیستم وارد کند، بنابراین چندان واقع‌گرایانه نخواهد بود که از یک سنت انتظار داشته باشیم به ما یک اخلاق زیست‌محیطی از پیش‌مدون که بتواند مشکلات امروزی‌مان را حل کند، ارائه نماید. در پایان باید بگوییم که بسیاری از مردم جهان دین‌دار نیستند و بسیاری دیگر که اکثریت را تشکیل می‌دهند، بیشتر از دین برای توجیه تصمیم‌های اتخاذ شده خود استفاده می‌کنند تا به عنوان منبعی برای هدایت. گذشته

از همه‌ی آنچه گفته شد، اگر جوایای تفسیری هستیم که حامی محیط زیست باشد، به درستی می‌توان گفت که هر دینی می‌تواند چنان تفسیر شود که نظارت مسئولانه از محیط زیست را بیاموزاند، گرچه باید اذعان کرد که شق مقابل آن نیز درست است.

منابع:

- ۱- اصغری اصفهانی، لقمجان (۱۳۷۸) مبانی حفاظت از محیط‌زیست در اسلام، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ص ۵ و ۶
- ۲- بن‌سن، جان، (۱۳۸۲). اخلاق زیست‌محیطی، محمد مهدی رستمی شاهرودی، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست،
- ۳- براون، لستر، (۱۹۹۴)، وضعیت جهان، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده. انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- ۴- براون، لستر؛ کین، هال (۱۳۷) برای چند نفر جا هست؟ حمید طراوتی، فرزانه بهار، تهران، چاپ دوم
- ۵- توکلی، مهناز (۱۳۷۸)، «ارزش‌ها، مفاهیم و ابزارهای سنجش»، تهران: نامه پژوهش، سال چهارم، شماره ۱۴ و ۱۵ پاییز و زمستان.
- ۶- ریشه، گی، (۱۳۷۹)، کنش اجتماعی، ترجمه: همازنجانی زاده، مشهد: دانشگاه فردوسی، چاپ چهارم
- ۷- فرامرزی، داود (۱۳۷۸)، «نظریه ساختار ارزش‌های شوارتز»، تهران: نامه پژوهش، سال چهارم، شماره ۱۴ و ۱۵ پاییز و زمستان.
- ۸- جوادی، محسن (۱۳۸۷)، انسان محوری در اخلاق زیست‌محیطی با تاکید بر نگرش اسلامی، فصلنامه، ص ۱۳۸۷، ۴۷-۶۶
- ۹- سراج زاده، سید حسین (۱۳۷۷) "نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن." نمایه پژوهش شماره ۹ و ۱۰: ۱۱۸-۱۱۰.

۱۰. هروش، عبدالکریم (۱۳۸۱)، درآمدی بر فلسفه اخلاق از دیدگاه متفکران مسلمان معاصر ایران، تبریز، موسسه تحقیقاتی علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۷۱-۱۴۴
۱۱. شاه ولی، منصور (۱۳۷۸)، آیا کشاورزی پایدار ریشه در توصیه‌های فنی دارد و یا مذهب و فلسفه دارد؟ مجموعه مقالات اولین کنفرانس اقتصاد کشاورزی ایران، جلد دوم، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۷۵، صفحات ۶۹۲ تا ۶۷۶
۱۲. شاه ولی، منصور (۱۳۷۸)، بستر سازی برای مشارکت در توسعه و حفاظت از منابع طبیعی، مجموعه مقالات اولین همایش منابع طبیعی، مشارکت و توسعه، تهران: دفتر ترویج و مشارکت مردمی سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور، ۴۹-۷۰
۱۳. عابدی سروستانی، احمد (۱۳۸۷) تبیین نظریه اخلاق زیست محیطی استادان و دانشجویان دانشگاه شیراز، رساله دکتری بخش ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه شیراز
۱۴. طالبان، محمدرضا. ۱۳۷۸. دینداری و بزهکاری در میان جوانان. تهران: اداره آموزش و پرورش منطقه ۵
۱۵. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۳)، جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نی، چاپ سیزدهم ص ۳۶
۱۶. محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۰)، الهیات محیط‌زیست، نامه فرهنگستان علوم، سال ۶ شماره ۱۷، صفحات ۷ تا ۳۰
۱۷. محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۱)، اخلاق زیست محیطی در معرفت دینی، ماه نامه حکمت و معرفت - شماره ۶
۱۸. کریمی، یوسف (۱۳۷۵). روانشناسی اجتماعی، ارسباران، تهران.
- ۱۹-Blaike, N. W. H. and R. Ward (۱۹۹۲). **دکع لفقن لفق ن فقغفکفکعب**. ۶۳- ۶۰، ۲۵ کف ککع عولکف ع فقعدک للافن ع فق ع فق لکک کفلا مقع کف ککلن کف غلع ع لفق ک فقن غل ع، عفقفلن غل لغ ع قلاغ کوع فق قم کف ع کف ل (۱۹۹۸) -Chawla, L. ۲۰- **فق کف ککلن کف ک قلاغ کف ع فق لفق لفق ک ککلن کف کلاغ ک للاف ک لک** ۱۱-۱۲ (۲۹۳) کفم ع عمعغ

